

Laatst aangepast: 13 juni 2013

# HET GEREFORMEERDE KERKRECHT INZAKE ONTTREKKING

door dr. R. Dean Anderson v.d.m.

## INHOUD

1. Een beknopt overzicht van de geschiedenis	2 Bezinning
1.1 Het Gereformeerd kerkrecht van de 16e en 17e eeuw	2.1 De aard van het kerkelijke lidmaatschap
1.2 Het kerkrecht van de Afscheiding	2.2 Het gebruik van de tucht-procedure in de kerkorde
1.3 Het kerkrecht van de Doleantie	2.3 Onderscheid in onttrekkingen
1.4 Het kerkrecht van de Gereformeerde Kerken 1892—1944	3 Voorstellen ter besluitvorming
1.5 “Het kerkrecht” na de Vrijmaking	Bijlage: Voorbeelden van tuchtprocedures uit de eerste decennia van de 17 <sup>e</sup> eeuw
1.6 Samenvatting	Literatuurlijst

## 1. EEN BEKNOPT OVERZICHT VAN DE GESCHIEDENIS<sup>1</sup>

### 1.1 Het Gereformeerd kerkrecht<sup>2</sup> van de 16<sup>e</sup> en 17<sup>e</sup> eeuw

Het Gereformeerde kerkrecht inzake onttrekkingen in de 16<sup>e</sup> eeuw kan geïllustreerd worden aan de hand van een aantal besluiten van kerkelijke vergaderingen.

#### 1574 “Provinciale” Synode van Holland bijeen te Dordrecht<sup>3</sup>

Part. 22. Op de vraag van de afsnijding dergenen die tot de Mennonieten vervallen zijn, is geantwoordt dat men tot de afsnijding derselven zal voortvaren door die trappen die in de Embtse Synode voorgesteld zijn.<sup>4</sup>

#### 1578 Nationale Synode bijeen te Dordrecht<sup>5</sup>

De situatie die leidde tot het volgende besluit had te maken met Gereformeerde predikanten die zich gingen inmengen bij een scheuring binnen de gemeente van een van de Waalse kerken (een aparte Frans sprekende kerkverband binnen Nederland) en daar op eigen gezag een nieuwe gemeente begonnen waren. Zie de *part. vragen* 49-51.

Art. 9. Die zonder beroeping en buiten de wettelijke ordening der kerken zichzelf in de dienst indringen, hetzij dat hetzelfde geschiedt in gemeenten daar alrede ordening gesteld is, of dat ze van sommige private personen onder dewelke geen ordening is beroepen werden, zullen van de naastgezeten kerkendienaren de ordening der kerken te volgen vermaand worden, en zo zij tweemaal vermaand zijnde niet gehoorzaam zijn,

<sup>1</sup> In het vervolg is de spelling van geciteerde synode-besluiten enigszins gemoderniseerd.

<sup>2</sup> Waar het woord “kerkrecht” in het vervolg gebruikt wordt, is dit begrip vrijwel altijd beperkt tot het kerkrecht inzake kerkelijke tucht aan leden die zich onttrekken.

<sup>3</sup> F. L. Rutgers (ed.), *Acta*, 158. Deze “provinciale” synode heeft een nationaal karakter en gezag gehad.

<sup>4</sup> Dit zijn de drie bekende afkondigingen bij excommunicatie in onze kerkorde, zie de *Acta* van de Synode te Embden 1571, 70-71.

<sup>5</sup> W. van 't Spijker (ed.), *Acta*, 145.

zal de classis samenkomen en de zodanige verklaren verscheurders der kerken en lopers te wezen.

Degenen ook die dezulke horen, zullen broederlijk vermaand en met gevoegelijke redenen tot der ordening gebracht worden. (Voor de latere redactie van deze zin zie het besluit van Middelburg 1581 beneden)

### **1579 Particuliere Synode van Zuid Holland bijeen te Schoonhoven<sup>6</sup>**

Part. vraag 3. Op de vraag van Gorcum, of men degene die hemzelf door valse leer heeft afgescheiden van de kerk van Jezus Christus en nog daarbij zegt, als hij vermaand wordt: ik begeer met ulieden niet meer te doen te hebben, openlijk zal moeten afsnijden, en of het niet genoeg is, dat men zulks aan de kerk of gemeente te kennen geeft met verklaring van zijn naam en zijn eigen afscheiding,—de broeders verklaren en adviseren, dat niet genoeg te wezen, maar dat hetzelfde uitgericht moet worden met openlijke excommunicatie.

### **1581 Nationale Synode bijeen te Middelburg<sup>7</sup>**

De kerken in Zeeland stelden de volgende vraag aan de synode:

Wat men doen zal met die, welke van der gemeenschap der kerken tot der wereld of tot ketterijen vervallen en met haar exempel nochtans niet veel kwaads doen, of men die na vermaningen openlijk excommuniceren zal.

De synode antwoorde ...

Of men degenen die wel van de gemeenschap der kerk afwijkt tot ketterijen, of anderszins vervalt, maar nochtans met zijn exempel niet veel kwaads doet, naar vermaningen openlijk excommuniceren zal? Antwoord: men zal naar gelegenheid van de personen, tijden, plaatsen en zonden, naar oordeel des kerkerads en classis doen wat stichtelijk is.

Bij de herziening van de kerkorde van Dordt 1578 heeft deze synode de volgende uitspraak (gebaseerd op het besluit van 1578 die boven geciteerd is) gedaan ...

Wat men doen zal met degenen, die de dienaars, welke scheurmakers zijn, naar lopen om hen te horen preken? Antw. Men zal ze vermanen tot afstaan en met gevoegelijke middelen wederom tot orde brengen.

Dit beleid van de Gereformeerde kerken wordt nog duidelijker door de gedegen studie van prof. Van Deursen over de kerken in de provincie Holland in de eerste decennia van de 17<sup>e</sup> eeuw. Van Deursen vat het beleid van de Gereformeerde kerken samen na dat hij een voorbeeld naar voren gehaald heeft van iemand uit Haarlem die zijn kerkeraad verzocht hem uit het register van lidmaten te schrappen omdat hij was overgegaan tot de Rooms katholieke kerk. Van Deursen volgt ...

Een dergelijk verzoek werd trouwens nooit ingewilligd. Algemeen lijkt de overtuiging te hebben geheerst, dat men van de kerk slechts kan scheiden door de dood of door afsnijding, anders gezegd, dat geen menselijke beslissing hier enige invloed kan hebben. Afsnijding is een daad Gods (Heid.Cat. v/a 85), door de mogelijkheid van latere heropneming niet gelijk aan de dood, maar wel vergelijkbaar, als liggend buiten de macht van de mens. Net zo min als iemand door schriftelijke kennisgeving aan de kerkeraad uit het leven kan treden, kan hij redelijkerwijs verwachten dat aan een bericht van uittreding uit de kerk enige aandacht wordt besteed. De gemeente bepaalt zelf wie tot haar behoren. Wat lidmaten op eigen verantwoording beslissen, is van geen enkel belang. Zogenaamde uitgetreden blijven onder de ambtelijke zorg van de

<sup>6</sup> J. Reitsma en S. D. van Veen (ed.), *Acta*, 2.177.

<sup>7</sup> F. L. Rutgers (ed.), *Acta*, 424, 449, 405.

kerkeraad, “omdeselve wederom tot de schapskoy Christi te brengen” (Acta classis Haarlem, 21 juni 1606). Geven zij aan de vermaningen geen gehoor, dan bewandelt men met hen de gewone wegen van de kerkelijke censuur, ook wanneer ze zich ongevoelig tonen. Waar zich dergelijke gevallen voordeden, behoorde men met de tuchtprocedure ook tot de afsnijding voort te varen. Zelfs wanneer een uitgetredene naar een andere plaats verhuisde, behoorde de tuchthandeling normaal voortgang te vinden onder verantwoordelijkheid van de kerkeraad in de nieuwe woonplaats, tot afsnijding of berouw. Bij overgang naar de doopsgezinden was het criterium steeds, of de betrokkene zich wederom had laten dopen—de volwassendoop dus had ontvangen in plaats van de in zijn kring niet meer aanvaarde kinderdoop. Was dat eenmaal gebeurd, dan volgde in de hervormde kerk onherroepelijk de excommunicatie. Voor katholiek geworden afvalligen gold als maatstaf, dat zij gebiecht en gecommuniceerd hadden; dat beschouwde men als afzwering van de gereformeerde religie, en wie deze daad beging kon zich ook met “slechtheyt ende onwetenthey” niet meer verschonen (Acta classis Edam, 23 april 1618).<sup>8</sup>

Na de synode van Dordt 1618/19 werd vaak een uitzondering gemaakt in dit beleid voor Remonstranten die bleven bij een afgescheiden Remonstrantse kerk. In vele plaatsen tussen de jaren 1610 en 1618 kwamen afgescheiden of “dolerende” kerken (en zelfs classes) van contraremonstranten tot stand. Na de synode van Dordt werden deze kerken als de wettige Gereformeerde kerken erkend en waren de vergaderingen van Remonstranten in principe verboden. De Gereformeerde kerken probeerden zoveel mogelijk door vermaning de Remonstranten terug te winnen als leden. In de meeste plaatsen werden degenen die zich in het Arminianisme volhardden (en het waren soms honderden in plaatsen van de provincie Holland) eenvoudig beschouwd als geen leden van de Gereformeerde kerk. In Amsterdam, waar er maar weinig Remonstranten waren, werden tucht procedures gevolgd die uiteindelijk leidden tot een tiental afsnijdingen. De uitzondering in vele plaatsen om geen tucht procedure tegen Remonstrantse kerkleden te volgen werd nooit toegepast om Remonstrantse predikanten die allemaal (bij volharding in het Arminianisme) afgezet werden.<sup>9</sup>

Dat het algemeen beleid inzake kerkelijke tucht bij “onttrekking” voortgezet werd ook later in de 17<sup>e</sup> eeuw is duidelijk uit het besluit van de Provinciale Synode van Utrecht de handelwijze van de classis Amersfoort ten overstaan van degenen die hoorden bij de ‘sekte’ van Jean de Labadie goed te keuren<sup>10</sup>:

### 1674 Provinciale Synode van Utrecht<sup>11</sup>

De classis Amersfoort had zich afgevraagd ...

Hoe kerkelijk te handelen met degenen die tegen vermaningen, instructies, bestraffingen, en bedreigingen met lasteren, kwalijk spreken en veroordelen van de Gereformeerde kerken, des zelfs leraars en ledematen, haar van dezelfde afscheiden, hardnekkig blijvende uit de

<sup>8</sup> A. Th. van Deursen, *Bavianen*, 155-56. Een overvloed van kerkeraadsnotulen en classis acta worden in de loop van deze alinea door Van Deursen aangehaald. Ik heb alleen de verwijzingen opgenomen die betrekking hebben op letterlijke citaten in de doorlopende tekst. Enkele praktijkgevallen zijn weergegeven in de bijlage.

<sup>9</sup> Zie A. Th. van Deursen, *Bavianen*, 351vv.

<sup>10</sup> H. Bouwman (*Kerkelijke Tucht*, 156) maakt ook melding van de handelwijze van de kerkeraad te Molkwerum (Friesland) in 1699. Een zekere H. Sioerds was vertrokken uit Molkwerum naar Amsterdam met attestatie en daar Rooms geworden. Toen hij zonder attestatie eindelijk terug naar Molkwerum gekomen was, besloot de kerkeraad “deze Heringh Sioerds als een verdord lid af te snijden.” Deze kerkeraad (met goedkeuring van de classis) heeft een kerklid dus afgesneden lange tijd nadat hij vertrokken was met belijdenisattestatie. Wij moeten ons realiseren dat in de 17<sup>e</sup> eeuw men lid bleef van een plaatselijke kerk tot op het moment dat zijn gegeven attestatie bij een zusterkerk feitelijk aanvaard was. Omdat Sioerds zijn attestatie nergens ingeleverd had bleef hij formeel lid van de gemeente te Molkwerum. Zie beneden voor dezelfde redenering onder de kerken van de afscheiding.

<sup>11</sup> A. C. Duker, *Gisbertus Voetius*, vol.3, bijlage 28.

vergaderingen gemene bijeenkomsten, en haar onthoudende van het gehoor van Gods woord, en 't gebruik der sacramenten in dezelfde en gaan haar begeven of tot de particuliere conventikels, of hier in 't land, of tot het huisgezin van Jean de Labadie voors., alzo in het formulier van het avondmaal de tafel des Heren wordt ontzegt en verkondigt dat zij geen deel in 't rijk van Christus hebben, als daar zijn alle verachters Gods, en van zijn woord, en van de h. Sacramenten, en die tweedracht, sekten of muiterij in kerken of wereldlijke regimenten begeren aan te richten?

... en als antwoord gegeven (door de PS dus goedgevonden) ...

De eerw. Classis verstaat, art. 14 in August 1674 dat men zal hebben te volgen de last van onze Zaligmaker Matt. 18.

Zoals dit alles duidelijk maakt, was het tuchtbeleid in de Gereformeerde kerken in de 16<sup>e</sup> en 17<sup>e</sup> eeuw wat anders dan bij ons gewoonte is geworden. Normaal gesproken was de enige manier om buiten het lidmaatschap van een Gereformeerde kerk te raken (uitgezonderd overlijden of verhuizing naar het buitenland) geëxcommuniceerd te worden volgens de procedure van drie trappen in de kerkorde.<sup>12</sup> Er werd wel in bepaalde gevallen veel geduld gebruikt en soms ook een uitzondering gemaakt zoals bij de behandeling van kerkleden die kerken bij Remonstrantse gemeenten vlak na de synode van Dordt 1618/19. Het geduld in geschikte gevallen wordt ook bedoeld in het besluit van de synode van Middelburg 1581. Wij zien echter wel in het besluit van Dordt 1578 dat Gereformeerde predikanten die zich door scheurmakerij afzonderden van de kerken niet formeel geëxcommuniceerd werden. Er werd namelijk niet aan hun leer getwijfeld. De classis moest in zulke gevallen een verklaring maken omtrent het feit dat zij geen status meer hadden in de Gereformeerde kerken. Dit vormt een grote contrast met predikanten die Remonstrants waren en, na vermaning, bleven. In deze gevallen werd de excommunicatie wel toegepast. Het valt ook op dat men de hele procedure van afhouding en vermaan moest voortzetten zelfs wanneer een kerklid niet langer lid van de Gereformeerde kerk wenste te zijn en daar ook niet langer kerkte. De enige erkende procedure van het ophouden van lidmaatschap was de in de kerkorde omschreven procedure van uitsluiting (excommunicatie). Het idee dat iemand zich uit eigen beweging kon onttrekken werd doorgaands afgekeurd.

In de visie van het oorspronkelijk Gereformeerd kerkrecht zijn samenvattend twee punten van belang:

- 1) Niemand kan uit eigen beweging zijn lidmaatschap in Christus' kerk opzeggen. Alleen de door Christus aangestelde opzieners kunnen daartoe besluiten.
- 2) Zelfs wanneer een kerklid het lidmaatschap van de Gereformeerde kerk niet meer op prijs stelt en zich voegt bij een andere (sektarische of valse) kerk wordt de hele procedure van vermaan, afhouding en drie trappen van excommunicatie gevolgd.

## 1.2 Het kerkrecht van de Afscheiding

De tweede synode ("vergadering") van de afgescheiden gemeenten vond plaats in Utrecht in 1837. Tijdens deze synode was men begonnen met het opstellen van een nieuwe kerkorde. Voor deze kerkorde waren een serie artikelen over het lidmaatschap in Christus kerk opgesteld; hoe iemand lid wordt, en natuurlijk, hoe dit lidmaatschap kan komen te eindigen. Opvallend is dat geen woord over onttrekking gerept wordt en de enige manier om dit lidmaatschap te beëindigen is door middel van afsnijding. Twee artikelen laten dit duidelijk zien:

Art. 4. De genoemde belijders en hun kinderen moeten als lidmaten erkend blijven, tot zo lang zij wegens hun leer of wandel van de gemeente worden afgesneden.

<sup>12</sup> Voor Rutgers' visie op het kerkrecht van deze tijd zie beneden.

Art. 6. Zo lang iemand niet van de gemeente van Christus is afgesneden, heeft hij ook recht de tekenen en zegelen des genadeverbonds voor zich en zijn zaad te ontvangen, tenzij dan, dat hij door de Raad der Kerk voor een tijd lang onder censuur is gesteld. ...<sup>13</sup>

De synode van 1841 ging terug naar de Dordtse kerkorde die, wat onze zaak betreft, geen verandering betekent. Ook deze oude kerkorde bespreekt alleen excommunicatie als de weg van het beëindigen van lidmaatschap en waagt verder geen woord over onttrekking (die in de 17<sup>e</sup> eeuw niet erkend werd).

De synode van Groningen 1846 moest advies geven over een moeilijk geval. Er bleek een dominee te zijn die gemeenten stichtte mede uit leden van reeds bestaande gemeenten (ds. Ledeboer). Dit gedrag werd natuurlijk afgekeurd maar er bleek onduidelijkheid te zijn over de vraag of deze nieuwe gemeenten bij het kerkverband wensten te horen. De synode adviseerde dat kerkeraden die te maken hadden met leden die een bestaande gemeente verliet om lid te worden van een gemeente van deze dominee “met alle voorzichtigheid” moest behandelen. De synode adviseerde geen afsnijding in deze gevallen, maar in plaats daarvan hun een verklaring te geven “dat zij om hun handelwijze niet meer bij de gemeente erkend worden.” Deze bijzondere regeling (voor mensen die duidelijk nog oprechte gelovigen waren en nu hoorden bij gemeenten die misschien nog bij het kerkverband zouden moeten horen) bevestigt de regel dat lidmaatschap normaal gesproken alleen beëindigd kon worden door gebruik te maken van het formulier van excommunicatie.<sup>14</sup> Op de synode van Leiden 1857 kwam het tot een voorstel om, na jaren onderhandelingen, te constateren dat deze dominee samen met een andere collega zich onttrokken hadden. De synode zou verklaren “dat deze twee broeders van nu af aan gerekend worden buiten onze kerkgemeenschap te staan.”<sup>15</sup> Of dit voorstel na vele discussie ooit feitelijk aangenomen werd is mij uit de Acta niet duidelijk. Deze dominees (met hun gemeenten) zouden niet meer tot het kerkverband gerekend worden. Zo'n verklaring kan in de aard van de zaak niet vergeleken worden met een onttrekking van lidmaatschap aan een plaatselijke kerk. Wanneer op dezelfde synode gevraagd werd hoe te handelen met leden die zich onttrekken “zonder vormelijke afscheiding” wordt verwezen naar het besluit van 1846.<sup>16</sup> De woorden “zonder vormelijke afscheiding” hebben waarschijnlijk betrekking op het feit dat van deze kerkleden gezegd kan worden dat “er overigens op hun leer en wandel niets te zeggen valt” (besluit 1846).<sup>17</sup>

Een andere vorm van uitzondering ontmoeten wij bij de synode van Amsterdam 1849. Het bleek dat leden soms naar een andere plaats verhuisde zonder een attestatie op te vragen. Er was verder geen sprake van misgaan in leer of leven. Het volgende besluit werd genomen:

Dat de leden, die uit een Gemeente vertrekken, hun attestaties binnen de tijd van een jaar en zes weken behoren op te vragen. In geval van verzuim, zal het lidmaatschap vervallen zijn.<sup>18</sup>

Op de synode van Franeker 1863 komt een grote omdraai in de behandeling van onttrokkenen.<sup>19</sup> Naar aanleiding van een adviesvraag omtrent een bepaald tuchtgeval komt ter sprake het feit dat het betreffend lid haar lidmaatschap meent opgezegd te hebben. Dit veroorzaakt een discussie “of men

<sup>13</sup> *Handelingen*, 112. Zie ook pp.104, 109-110.

<sup>14</sup> *Handelingen*, 409. Het korte citaat in F. L. Bos, *Orde*, 278 doet geen recht aan de context van dit besluit.

<sup>15</sup> *Handelingen*, 678-79.

<sup>16</sup> *Handelingen*, 712.

<sup>17</sup> In 1857 kunnen deze woorden (“zonder vormelijke afscheiding”) niet geïnterpreteerd worden als “zonder uitdrukkelijke kennisgeving van hun onttrekking.” Het onderscheid tussen een uitdrukkelijke onttrekking en een kerkverlating zonder berichtgeving van intentie was toen helemaal niet van belang wat betreft de te volgen tuchtprocedure. Pas zes jaar daarna zou dit onderscheid onderwerp van ernstige discussie worden. Voor de interpretatie van het besluit van 1857 gemaakt door de synode van Leeuwarden 1891, zie beneden.

<sup>18</sup> *Handelingen*, 466.

<sup>19</sup> *Handelingen*, 862-63.



de zodanigen niet kerkelijk behoort te behandelen, volgens de kerkorde van Dordrecht 1618 en 1619.” Het is onduidelijk hoe haar kerkeraad feitelijk behandeld had. In ieder geval wordt uiteindelijk het volgende besluit genomen.

Wanneer iemand, tijdens hij onder kerkelijke behandeling is, zijn lidmaatschap bij de gemeente opzegt, zal zulks, benevens de moeite vruchteloos tot zijn terechtbrenging aan hem besteed, der gemeente worden bekend gemaakt, dewijl hij zich daardoor aan de macht der kerk heeft onttrokken.

Twee docenten van de Hogeschool in Kampen verzoeken dat aangetekend wordt dat het besluit tegen hun advies genomen is. Er volgt ook een protest tegen het besluit ondertekend door vier dominees en zes ouderlingen. Het leest als volgt:

De ondergetekenden gevoelen zich geroepen tegen dit besluit met alle kracht te moeten protesteren, omdat naar hun gevoelen dit besluit de tweede sleutel in Gods Gemeente verbant of wegneemt, en strijdt tegen Art. 90 van de Synode van 1846.

Het genoemde artikel was de uitzonderlijke regeling op leden die zich voegden bij een van de andere gemeenten van ds. Ledebouer. De synode verklaarde dat haar besluit de kracht van de regeling van 1846 niet ontdeed. Dat is misschien waar, maar de regeling van 1846 is niet langer een uitzondering. Met dit besluit is een hele nieuwe weg ingeslagen voor de behandeling van kerkelijke tucht bij degenen die zich menen te onttrekken. De eeuwen oude Gereformeerde praktijk werd ter zijde gelegd. Wat hier feitelijk achter schuilt is een hele andere visie op het lidmaatschap in de kerk. Wie bepaalt wanneer een kerklid niet langer lid is? Het individu zelf of de kerkeraad? De Gereformeerde kerken tot op dit moment erkende de eindverantwoordelijkheid voor de bepaling van lidmaatschap aan de kerkeraad toe. Vanaf dit moment komt dat recht aan het individu. In feite wordt nu de kerkelijke weg van de kerkorde van Dordt terzijde gelegd in gevallen van onttrekking.

Op de volgende synode van Amsterdam 1866 komt een bezwaarschrift tegen dit besluit van de provinciale synode van Noord-Holland die eist dat het gewraakte besluit herroepen wordt als in strijd zijnde tegen de kerkorde van Dordt 1619.<sup>20</sup> Na vele discussie besluit de synode hierop niet in te gaan. Dit keer verzoeken alle aanwezige docenten van de Hogeschool in Kampen een aantekening in de Acta dat het synode-besluit “tegen hun advies is genomen.” Gelijk hierna komt een gelijkkluidend bezwaarschrift ter sprake van de provinciale synode van Zuid-Holland.<sup>21</sup> De afgevaardigden uit deze provincies verklaren dat door het synode-besluit de kerkelijke tucht verlamd wordt. Na uitvoerige discussie blijven de meningen verdeeld. Het besluit van 1863 wordt uiteindelijk deels gewijzigd. Het leest nu:

Wanneer iemand, tijdens hij onder kerkelijke behandeling is, zijn lidmaatschap der gemeente opzegt, zal de kerkeraad naar omstandigheid met hem handelen.

Ruimte wordt nu geboden voor beide visies op kerkelijke lidmaatschap en de uitoefening van kerkelijke tucht over onttrekenden. Opnieuw op de synode van Middelburg 1869 komt een bezwaarschrift van de provinciale synode van Noord-Holland.<sup>22</sup> De PS eist dat de besluiten van de synodes in 1863 en 1866 “vernietigd” worden. Na discussie wordt hierop niet ingegaan. Zo bleef er een situatie bestaan waar het in de vrijheid van de kerken gelaten werd om te kiezen voor aanvaarding van onttrekking, of voor formele afsnijding van onttrekenden.

<sup>20</sup> *Handelingen*, 920. Het bezwaarschrift refereert aan de 162ste zitting van de Post-Acta van de Dordtse Synode. Daar vinden wij het volgende besluit: Alle Kerken zullen ernstiglijk worden vermaand de Artikelen der Kerkeoording van de Tucht, zo des volks, als inzonderheid dergenen, die in Kerkelijke bediening zijn, naarstiglijk en strikt te onderhouden; waarop de Visitatoren der Kerken vooral zullen letten, dat de Kerken in dezen deele niet nalatig zijn.

<sup>21</sup> *Handelingen*, 920-21.

<sup>22</sup> *Handelingen*, 1017-18.

Het is interessant om te vernemen dat op de synode te Utrecht 1877 een voorstel ter tafel lag van de provinciale synode van Noord Holland betreffende attestaties:<sup>23</sup>

De synode bepale, dat de attestatiën in gewone gevallen niet langer dan zes maanden na vertrek geldig zijn, en dat iemand, die hieraan niet voldoet, niet dadelijk zijn lidmaatschap verlieze, maar kerkelijk moet behandeld worden.

Dit doet ons denken aan het geval van tucht in de kerk te Molkwerum in 1699, nl., het idee dat iemand lid van een plaatselijke kerk blijft tot dat hij zijn attestatie ergens feitelijk inlevert. Als de attestatie nergens ingeleverd wordt is dat gedrag natuurlijk gelijk te stellen met een onttrekking. Deze provinciale synode probeerde via dit voorstel in deze gevallen van onttrekkingen de tuchtprocedure verplicht te stellen. Na staking van stemming kon de synode geen besluit nemen. De situatie bleef zoals zij was, nl., vrijheid van optreden.

Op de synode van Leeuwarden 1891 kwam er een verzoek van de PS Drenthe voor nader verklaring van het besluit van de synode van Leiden 1857 over hoe te handelen met degenen “die zonder vormelijke afscheiding zich aan onze kerkgemeenschap onttrekken.”<sup>24</sup> Het bleek namelijk dat sommige kerken dit besluit misbruikten door het te lezen alsof men het recht had om onttrekkingen te mogen constateren. De synode verklaarde dat het besluit van 1857 gemaakt was met het oog op de leden van de kerken van ds Ledeboer (die buiten het verband functioneerde). Verder maakte de synode de volgende verklaring:

De Synode, alles gehoord hebbende, en overwegende dat bedoelde bepaling alleen van toepassing is op personen die de openbare godsdiensttoefening in de Christ. Geref. Gemeente nalaten, zonder overigens af te wijken in leer of leven, wekt de Kerkeraden op: zich te hoeden tegen verkeerd gebruik van dat artikel, hetzij door daarvan gebruik te maken om zich te ontdoen van leden, die lankmoedig behoorden gedragen en vermaand te worden, hetzij door het toe te passen op zulke leden, die in leer of leven dwalen en met de gewone censure moeten worden behandeld.

Uit dit besluit (dat met algemene stemmen aanvaard werd) is duidelijk dat de bedoeling van de synode was om het constateren van een onttrekking te verbieden. In gevallen waar men—zonder te wijken in leer of leven—overstapte naar een andere (niet valse) kerk van Christus of een eigen huisgemeente ging oprichten gold de regel van 1846 waardoor in plaats van de procedure van afsnijding de kerkeraad een officiële verklaring maakt dat de betreffende persoon om zijn handelwijze niet meer bij de gemeente erkend wordt.<sup>25</sup> Het oorspronkelijk kader van het besluit van 1846 was om een uitzondering te creëren voor deze gevallen, omdat anders onttrekkenden onder de tucht moesten blijven t/m afsnijding (met het formulier). Na 1863 was het mogelijk voor kerkeraden een onttrekking te aanvaarden, maar het bleef in de vrijheid van kerken om toch door te gaan met een tuchtprocedure.

### 1.3 Het kerkrecht van de Doleantie

Het kerkrecht van de doleantie werd in het algemeen zeer beïnvloed en bepaald door het werk van twee mannen, nl., A. Kuyper en F. L. Rutgers. In een geschrift van de hand van Kuyper in 1890 (Separatie en Doleantie, J. A. Wormser: Amsterdam) krijgen wij de inbedding van zijn ideeën over kerkelijke lidmaatschap en de consequenties die dit heeft voor de uitoefening van de kerkelijke tucht.<sup>26</sup> Kuyper maakt duidelijk onderscheid tussen het organisch lichaam van Christus (de

<sup>23</sup> Acta, 54-55.

<sup>24</sup> Acta, 24-25.

<sup>25</sup> Uit het volgende besluit van de synode is duidelijk dat deze regel niet van toepassing geacht werd op kerkleden die zich voegden bij het Leger des Heils.

<sup>26</sup> Dit geschrift wordt besproken door D. Deddens in “*Het Doleantiekkerkrecht*,” 91-94.

onzichtbare kerk) en de geïnstitueerde zichtbare kerk. Het kerkrecht heeft te maken met de kerk als instituut. Deze kerk als instituut wordt geïnstitueerd “door een wilsdaad van de belijders.” Een lid kan ook nooit gedwongen worden lid te blijven. Zijn eigen wil mag bepalend zijn. (Vandaar het idee dat geen enkele tuchtverklaring geuit kan worden over iemand die uit eigen wil verklaart niet langer lid te willen blijven). Aan de andere kant handelt de kerk als instituut ook in vrijheid. In vrijheid zoekt zij contact en verband met andere plaatselijke kerken, en in die vrijheid kan zij nooit gedwongen worden iemand als lid te behouden (het recht van excommunicatie tegen iemand die lid wil blijven).

Zo'n onderscheid maakt de Bijbel natuurlijk niet. Het beeld van het lichaam van Christus wordt gebruikt voor de plaatselijke kerk in haar concrete bestaan (zie 1 Kor. 10 en 12) en dit punt werd sterk verdedigd door de afgescheidene F. M. ten Hoor in zijn bestrijding van Kuypers ecclesiologie. Hij bestreed ook het idee dat de kerk als instituut ontstaat door de wilsdaad van de gelovigen.<sup>27</sup>

Toch zouden deze Kuyperiaanse ideeën over kerkelijke lidmaatschap, verwerkt en vertolkt in de kerkrechtelijke geschriften en adviezen van prof. F. L. Rutgers, dominant worden in de Gereformeerde kerken. Opmerkelijk is dat Rutgers zelf schijnt te hebben aangenomen dat dit ook het kerkrecht was van de Gereformeerde kerk in de 16<sup>e</sup> en 17<sup>e</sup> eeuw.<sup>28</sup> In de college-voordrachten over de kerkelijke tucht, die na zijn dood gepubliceerd zijn, geeft Rutgers toe dat de praktijk in de Geref. kerken van de 16<sup>e</sup> en 17<sup>e</sup> eeuw op gespannen voet staat met dat in zijn tijd (en naar wat hij meende correct is).<sup>29</sup> Hij probeert de spanning op te lossen door te zeggen dat de excommunicaties van voorgaande eeuwen (hij noemt alleen het geval van Bertius uit Leiden, zie de bijlage) praktijkgevallen waren waarin men geen formele verklaring meedeelde zich te willen onttrekken. En waarom deden zij dit niet? Zegt Rutgers: “Want toen leefde in de gedachten en voorstelling der mensen nog niet het begrip van genootschap.” Op deze manier lijkt hij geprobeerd te hebben zijn kerkrechtelijke visie op dit punt te rijmen met die van de Gereformeerde voorvaders. Hij stelde ook dat de kerkrechtelijke procedure voor excommunicatie in de kerkorde bedoeld was alleen voor gevallen waar een gemeentelid bij de kerk wilde blijven, en toch buiten de kerk behoorde geplaatst te worden.<sup>30</sup> Dat zijn visie op de geschiedenis incorrect was is gebleken uit het historisch onderzoek na zijn tijd en boven in § 1.1 samengevat. Het waren niet de ongeleerde kerkleden die “het begrip van genootschap” niet kenden, maar het waren de Gereformeerde Kerken die weigerden zo'n begrip te erkennen.<sup>31</sup> Het kerkrecht van Kuiper en Rutgers in deze zaak stond haaks op het kerkrecht van de Gereformeerde kerken vanouds. Toch zou dit nieuw en in wezen ongereformeerd idee van de kerk als “genootschap” bepalend worden voor het kerkrecht van de Gereformeerde kerken wat betreft tuchtbeleid.

#### 1.4 Het kerkrecht van de Gereformeerde Kerken 1892—1944

In 1892 kwamen de Christelijke Gereformeerde Kerk (de afgescheidenen) en de Nederduitse Gereformeerde Kerken (de kerken van de doleantie) bij elkaar om één kerkverband te vormen (De Gereformeerde Kerken in Nederland).<sup>32</sup> Het duurde niet lang voordat de kwestie van kerkelijke tucht bij onttrekkingen aan de orde kwam. In de besluiten die genomen werden zien wij de sterke invloed van zowel A. Kuiper als F. L. Rutgers.

<sup>27</sup> Bespreking door Deddens, op.cit. 97-98.

<sup>28</sup> Zie *Kerkelijke Adviezen*, 2.305 (een advies uit 1910). Helaas ondersteunt Rutgers zijn stelling in het geheel niet.

<sup>29</sup> *College Voordrachten*, 86-87.

<sup>30</sup> Zie b.v., *Kerkelijke Adviezen*, 2.250.

<sup>31</sup> Opmerkelijk is het feit dat in een advies uit 1909 Rutgers het idee van “schrappen” (d.w.z. een feitelijke onttrekking constateren) bestrijdt door te wijzen op het feit dat de kerk juist geen “genootschap” is (in tegenstelling tot de Hervormde kerk). Zie *Kerkelijke Adviezen*, 2.306.

<sup>32</sup> Sommige afgescheiden kerken deden hierin niet mee. Deze kennen wij als de Christelijke Gereformeerde Kerken.



In de Acta van de synode van Middelburg 1896 vinden wij het volgende:

Art. 95. Wordt rapport uitgebracht aangaande de vraag van Drenthe: “De Provinciale Synode van Drenthe verzoekt de Generale Synode uit te spreken, hoe te handelen met personen, die, naar Art. 76 en 77 K.O. onder kerkelijke vermaning gesteld, zich intusschen door opzegging van het lidmaatschap aan de gemeenschap der Gereformeerde Kerk onttrekken. Is met het oog op de verhouding onzer kerken tot den Staat voortzetting der censuur op zodanige personen mogelijk en in kerkelijken zin wenschelijk en noodzakelijk?”

Overwegende, dat wel het zich onttrekken aan de discipline, waaronder men zich vrijwillig gesteld heeft, en het verbreken van de gemeenschap met de kerk, waartoe men behoort, om redenen, die den toets van Gods Woord niet kunnen doorstaan, een niet licht te achten zonde is; en dat wel degenen, die zulks doen, ernstig en aanhoudend gebeden moeten worden van hun dwaalweg terug te komen, en niet spoedig losgelaten moeten worden; maar ook, dat ten slotte toch altijd zowel het zich voegen bij de kerk als instituut als het blijven daarbij, kerkrechtelijk, aan de vrijheid van ieder persoonlijk moet verblijven, oordeelt de Synode met algemene stemmen, dat iemand geen object meer kan zijn van de kerkelijke tucht, als hij volhardt in de opzegging van zijn lidmaatschap.

Kuypers visie op kerkelijke lidmaatschap komt duidelijk in dit besluit tot uitdrukking. Dezelfde synode (art. 93) en ook die van 1905 (art. 14) benadrukken dat geen onttrekking geconstateerd mag worden. In gevallen waar leden elders feitelijk kerken (zonder zich daadwerkelijk te onttrekken) moet de procedure van de kerkelijke tucht te pas komen t/m evt. afsnijding met het formulier. Hierin zien wij dat hardnekkige ongehoorzaamheid aan de kerkeraad en het aansluiten bij een andere kerk wel tuchtwaardig geacht wordt. Met deze regeling kan de onttrekkende een openbare afsnijding met de mededeling dat hij buiten het koninkrijk Gods geplaatst wordt vermijden door uitdrukkelijke kennis te geven van zijn onttrekking. Dit verandert niets aan de staat waarin hij zich nu verkeert—iemand die zich losgemaakt heeft van de gemeente van Christus.<sup>33</sup>

Opnieuw komt een verzoek om een feitelijke onttrekking te mogen constateren bij de synode van 's Gravenhage 1914 en opnieuw verbiedt de synode deze handelwijze (art.140). In het rapport van praeadvies (door H. H. Kuiper) wordt wel gesteld dat een onttrekking alleen geconstateerd kan worden wanneer men niet alleen is overgegaan tot een andere kerk en daar diensten bijwoont, kinderen naar catechisatie zendt en de sacramenten gebruikt, maar ook weigert de ouderlingen van de kerk waar hij nog lid van is te ontvangen of naar vermaning van die kerkeraad te luisteren.<sup>34</sup> Dit uitzonderingsgeval komt overeen met dat uit een kerkelijk advies van prof. Rutgers geschreven reeds in 1909.<sup>35</sup>

Toch blijken hier en daar plaatselijke kerken moeite te hebben gehad met het afsnijden van leden die elders gingen kerken zonder zich daadwerkelijk te onttrekken. Zij beriepen zich op een bijzin uit de besluitvorming van 1905 die luidde: “dat men om deze zaak in geen geval de excommunicatie toepasse op lidmaten, op wie overigens de kerkeraad den inhoud van het Formulier van den ban niet toepasselijk acht.” Er werd geredeneerd alsof deze bijzin zou betekenen dat afsnijding van leden die elders kerken niet zou mogen. Zo kwam er een verzoek ter verduidelijking op de synode van Middelburg 1933. Eerlijk gezegd was het niet zo dat eerder besluitvorming zo onduidelijk was geweest, maar dat sommige kerken moeite hadden met de toepassing van kerkelijke tucht in deze gevallen. Zij wilden liever een onttrekking constateren. Het antwoord van de synode van Middelburg was duidelijk:

<sup>33</sup> De synode van 1905 gaf wel enige nuance hieraan (zie beneden) met de bedoeling dat iemand die elders ging kerken (onder Gereformeerde prediking) alleen uit gebrek aan kerkbeseft niet uiteindelijk afgesneden zou moeten worden. Wij kunnen denken aan de bijzondere regeling onder de afgescheidenen voor de leden van de kerken van ds. Ledeboer.

<sup>34</sup> Zie bijlage XCIX. Het “citaat” uit dit rapport in F. L. Bos, *Orde*, 276-77 is niet volledig (tussenzinnen zijn weggelaten!) en zeer misleidend.

<sup>35</sup> *Kerkelijke Adviezen*, 2.308.

Art. 230. De commissie adviseert op de vragen van de classis Schiedam te antwoorden:

1<sup>e</sup> Dat de besluiten van Middelburg 1896 (art.93) en Utrecht 1905 art.14 (eerste en laatste alinea), nader toegelicht door besluit en advies 's Gravenhage 1914 (art.140, bijlage 99) aldus moeten worden verstaan:

dat men lidmaten, die elders kerken, zich niet met uitdrukkelijke verklaring afscheiden, noch dit zelfs willen, herhaaldelijk en met lankmoedigheid vermane en eindelijk op hen, bij volharding in hun ongehoorzaamheid de wettige kerkelijke censuur toepasse;

welke te verstaan zij in dien zin, dat ten laatste voortgeschreden worde tot excommunicatie met het formulier van den ban;

maar dat in gevallen, als het enkel geldt, uit gebrek aan kerkelijk besef kerken bij gereformeerde predikers buiten onze kerken, wel met grote lankmoedigheid en geduld vermaand worde, en als zij niet naar deze vermaning luisteren, het Avondmaal ontzegd worde;

maar dat niet tot den uitersten trap der excommunicatie worde overgegaan, zoolang het formulier van den ban niet toepasselijk geacht wordt;

2<sup>e</sup> dat kerken, die dezen regel verwerpen, met groote lankmoedigheid en geduld vermaand moeten worden om zich te houden aan hetgeen met gemeen accoord is vastgesteld.

De synode besluit overeenkomstig dit advies.

Tot zo ver de relevante synodebesluiten.<sup>36</sup> Wij moeten wel beseffen dat er in de tijd na de vereniging van 1892 er nogal wat verschil in de behandeling van tuchtzaken was. Velen (vooral uit de traditie van de doleantie) waren nog steeds gewend aan de procedure van "schrapping" (d.w.z. het constateren van een feitelijke onttrekking) die algemeen gangbaar was in de Hervormde kerk waaruit men kwam<sup>37</sup> De synoden rond de eeuwwisseling zijn hevig tegen een procedure van "schrapping" opgetreden. Rutgers zelf constateerde meer dan eens dat zo'n schrapping niets anders was dan excommunicatie, maar dan zonder een verantwoorde zorgzame procedure.<sup>38</sup>

### 1.5 "Het kerkrecht" na de Vrijmaking

Over "het kerkrecht" na de vrijmaking valt niets te zeggen gezien het feit dat geen enkele generale synode het onderwerp van kerkelijke tucht i.v.m. onttrekking behandeld heeft. In de praktijk lijkt het erop dat de gewoontes van voor de oorlog in de meeste gevallen gevolgd zijn behalve wat betreft het constateren van een onttrekking. Het invloedrijke boek van prof. Kamphuis (sr.), *Om de Heiligheid van de Gemeente*, volgt ook deze traditie wat betreft de aard van kerkelijke lidmaatschap (d.w.z. de zelfbeschikking van het eigen kerklid om zijn lidmaatschap te beëindigen).<sup>39</sup>

<sup>36</sup> In de volgende synodes komen een paar praktijkgevallen in beeld maar de besluiten die genomen worden wijken in het geheel niet af van de principes al boven aangegeven.

<sup>37</sup> "In het Nederlandsch Hervormd kerkgenootschap is zulke praktijk [d.w.z. "schrapping"] vaak gevolgd, vooral in den tijd der "doleantie," als een practisch strijdmiddel, of om lastige leden kwijt te raken. Maar het is volstrekt onschriftuurlijk, en het zou ook in strijd zijn met de geheele, op de Schrift gegronde, kerkelijke orde der Gereformeerde kerken." F. L. Rutgers, *Kerkelijke Adviezen*, 2.310 (advies uit 1916). Elders geeft Rutgers toe dat in de eerste jaren na de Doleantie sommige kerken deze praktijk van "schrapping" hanteerden, op.cit. 2.309.

<sup>38</sup> "Wat men 'schrapping' of 'verwijdering uit het lidmatenboek' noemt, is in alle opzichten hetzelfde als 'excommunicatie'" (cursieve tekst door Rutgers aangegeven), *Kerkelijke Adviezen* 2.250. Deze stelling is niet geheel correct. Een geconstateerde onttrekking zegt nog niets over de positie van het betreffende lid t.o.v. het koninkrijk der hemelen. Vergelijk de mogelijkheid in de kerken van de Afscheiding om een verklaring af te kondigen in geval van onttrekkingen naar een andere (niet valse) kerk (boven aangegeven).

<sup>39</sup> *Om de Heiligheid*, 95-96. Kamphuis staft zijn stelling met een verwijzing naar 1 Kor. 5.12, maar deze tekst geeft alleen aan dat degenen die buiten de gemeente zijn niet in aanmerking komen voor de kerkelijke tucht. De tekst definieert

Zeer interessant is een advies van prof. Te Velde dd. 14 juni 1997 aan The Reformed Churches of New Zealand. Hierin beschrijft hij de huidige praktijk in de vrijgemaakte kerken en voegt daaraan toe zijn eigen visie. Te Velde verdedigt de stelling

... dat het behoren tot de kerk niet een kwestie is van louter vrije wil en vrije keus van de mens. De mens die zich onttrekt aan de kerk, dient van die kerk ook een reactie te ontvangen. Een reactie die (anders dan in allerlei andere samenlevingsverbanden) niet puur neutraal en bureaucratisch of misschien met spijt en in machteloosheid constateert en registreert datgene wat de vertrekkende persoon doet, maar die daar ook een gezaghebbend oordeel aan verbindt en die uitdrukkelijk uitspreekt, dat de rechten en beloften aan het kerklidmaatschap verbonden, zo iemand niet meer toekomen. Br. N. snijdt de band met de gemeente door. De kerk bevestigt dat door (na vermaan en appél) ook van haar zijde te verklaren: br. N. behoort niet meer tot de gemeente.

Wij zijn niet gewend om deze verklaring van de kerk 'tucht' of 'discipline' te noemen. Ze is er wel mee verwant. Ze spreekt immers een oordeel uit, ze heeft judicieel karakter.<sup>40</sup>

De visie op het kerkelijke lidmaatschap is hier niet meer die van A. Kuyper en F.L. Rutgers, maar die van de Gereformeerde Kerken in de tijd van de Reformatie. Alleen de praktische uitwerking is anders. Te Velde kleeft aan de stelling van Rutgers dat de procedure van de kerkelijke tucht in de kerkorde bedoeld is voor degenen die uit de kerk gezet moeten worden terwijl zij juist binnen de kerk willen blijven. Wel voegt hij toe ...

De verklaring inzake iemands onttrekking ligt soms wel dicht bij de excommunicatie. Het zou de voorkeur verdienen, dat de kerken voor zo'n verklaring dan ook een iets bredere en meer inhoudelijke omschrijving zouden ontwikkelen dan het simpele 'heeft zich onttrokken ...' Maar identificatie met de excommunicatie is onjuist.<sup>41</sup>

Dat deze identificatie onjuist is bewijst zich in het feit dat het formulier voor excommunicatie in het kerkboek geënt is op de hele procedure die in de kerkorde omschreven is. Waar deze procedure niet gevolgd wordt, kan dat formulier niet meer gebruikt worden. Te Velde doet wel de suggestie dat de gemeente ingeschakeld kan worden door enkele weken voorafgaand aan een definitieve verklaring omtrent een onttrekking, de gemeente middels een afkondiging op de hoogte te brengen van de wens van deze broeder of zuster zich te onttrekken en haar op te roepen deze persoon broederlijk te vermanen en voor hem/ haar te bidden. Bij de uiteindelijke verklaring van de kerkeraad moet, volgens Te Velde, geen uitspraak gedaan worden over de status van de zondaar ten opzichte van het koninkrijk van God is. Hij onderbouwt deze overweging als volgt:

Het is niet juist, als de kerkenraad bij een onttrekking ineens zo'n publieke uitspraak ('hij staat buiten het koninkrijk van God') zou doen, zonder dat de daarvoor nodige stappen (vermaningen door de ambtsdragers en controle en instemming van de gemeente) daaraan voorafgegaan zijn. Door de onttrekking is het niet meer mogelijk om alsnog zo'n zorgvuldige procedure te doorlopen. Daarom moet de kerk zich verder van een publiek oordeel over iemands status onthouden. Ze kan zich beperken tot een kwalificerende uitspraak over waarneembaar gedrag.<sup>42</sup>

---

niet de aard van kerkelijke lidmaatschap en geeft geen antwoord op de vraag of het mogelijk is uit eigen initiatief dat lidmaatschap op te zeggen.

<sup>40</sup> Advies, § 8.

<sup>41</sup> Loc.cit..

<sup>42</sup> Op.cit. § 12.

## 1.6 Samenvatting

Ons overzicht van de geschiedenis van het Gereformeerde kerkrecht inzake onttrekkingen laat zien dat vooral twee punten van belang zijn, nl. de aard van kerkelijk lidmaatschap en de strekking van de procedure voor uitsluiting in de kerkorde.

De Gereformeerde kerken in de 16<sup>e</sup> en 17<sup>e</sup> eeuw hebben de procedure voor uitsluiting van de kerkorde doorgaands toegepast op alle tuchtwaardige leden die de kerk verlaten—zelfs wanneer leden met uitdrukkelijke verklaring zich onttrokken om zich bij een andere kerk te voegen. Het kerklid had niet het eigen recht om zijn lidmaatschap op te zeggen. Deze procedure werd gevolgd door de kerken van de afscheiding met uitzondering van leden die vertrokken naar een andere Gereformeerde kerk. Over deze leden moest de kerkeraad een verklaring maken dat hun lidmaatschap in die plaatselijke kerk beëindigd was. “Pas in de zestiger jaren van de vorige eeuw kwamen er voorstellen ter synode om te mogen berusten in een onttrekking. Na hevige debat verspreid over drie synodes werd ruimte geboden voor kerkeraden om bij onttrekkende leden óf af te snijden met het formulier in het kerkboek, óf te verklaren dat zij zich onttrokken hadden. Deze mogelijke aanvaarding van onttrekking werd fel bestreden door alle Kamper docenten. De kerken van de doleantie hebben vanaf het begin onttrekkingen aanvaard. Dit had te maken met Kuyper’s visie op kerkelijke lidmaatschap dat ontstaat en beëindigd wordt door de vrije wil van het individu. Tuchttoeffening na onttrekking werd gezien als incorrect en daarom mocht niet toegepast worden. Al gauw na de vereniging van 1892 kwam deze zaak aan de orde op verschillende synodes en werd besloten ten gunste van Kuyper’s ideeën—vooral door de grote invloed van zijn collega prof. F. L. Rutgers. Na de vrijmaking in 1944 is deze zaak nooit officieel bij een synode geweest. De vrijgemaakte kerken hebben de gewoonte in de praktijk om onttrekkingen te aanvaarden, maar de feitelijke synodebesluiten van de Gereformeerde kerk voor de oorlog worden niet langer nauwkeurig gevolgd (vooral wat betreft het constateren van onttrekkingen). Hoewel het kerkrecht van de doleantie inzake deze kwestie gevolgd wordt door velen (o.a. prof. Kamphuis), is het opvallend dat prof. Te Velde in principe het kerkrecht van de Reformatie verdedigt, zij het met een andere praktische uitwerking.

## 2 BEZINNING

### 2.1 De aard van het kerkelijke lidmaatschap

Zoals nu duidelijk zal zijn is de vraag hier wie de eindverantwoordelijkheid draagt bij het aannemen en verlaten van Christus’ kerk. Kan een kerklid uit vrije wil zijn lidmaatschap beëindigen? In het vervolg wil ik een aantal overwegingen noemen die mijns inziens laten zien dat de verantwoordelijkheid hiervoor berust op de kerkeraad. Zodoende schaar ik mij achter de mening van Prof. Te Velde. Natuurlijk is er, zoals Te Velde correct aangeeft, een wisselwerking. Een kerkeraad kan niemand met geweld dwingen om lid van Christus’ kerk te blijven.

Het is misschien goed te beginnen bij de veel geciteerde tekst, 1 Korintiërs 5:12. In hoofdstuk 5 van deze brief vermaant Paulus de gemeente te Korinte dat zij geen tucht uitgeoefend hebben tegen iemand die geslachtsgemeenschap heeft gehad met zijn stiefmoeder. Paulus eist dat deze persoon gelijk afgesneden wordt. Vervolgens probeert hij een misverstand op te klaren. De verzen 9-13 luiden aldus:

*Ik schreef u reeds in mijn brief, dat gij niet moest omgaan met hoereerders; niet met de hoereerders uit deze wereld in het algemeen of met de geldgierigen en oplichters of afgodendienaars, want dan zou men wel uit de wereld moeten gaan. Nu evenwel schrijf ik u, dat gij niet moet omgaan met iemand, die, al heet hij een broeder, een hoereerder, geldgierige, afgodendienaar, lasteraar, dronkaard, of oplichter is; met zo iemand moet gij zelfs niet samen eten. Staat het soms aan mij, hen te oordelen, die buiten zijn? Oordeelt ook gij niet alleen hen, die in uw kring zijn? Hen, die buiten zijn, zal God oordelen. Doet, wie niet deugt, uit uw midden weg.*

Het was nooit de bedoeling, zegt Paulus, dat de gemeenteleden niet zouden mogen omgaan met uitgesproken zondaars in de burgerlijke gemeenschap—wilden zij die vermijden dan zouden zij op een ander planeet moeten gaan wonen. Nee, zegt hij, alleen broeders en zusters die in zonde blijven (en juist daarom buiten de kerkgemeenschap geplaatst worden) moeten vermeden worden. Het onderscheid dat Paulus maakt is niet tussen feitelijke leden van de Christelijke gemeente en niet-leden, maar tussen degenen die eens opgenomen zijn in de broederschap van Christus, en degenen die nooit met die broederschap te maken hebben gehad. Ook in ons formulier voor uitsluiting (zie kerkboek, p.534) blijven wij iemand die uitgesloten wordt een broeder noemen. En dit is volkomen terecht want een uitgeslotene blijft een broeder—al is hij een broeder die nu buiten het heil van Christus gesloten is wegens volharding in een bepaalde zonde. Wat dat betreft zien wij dat het onmogelijk is om de broederband, die eens aangegaan is, te verbreken—al wordt het kerkelijke lidmaatschap beëindigd. Maar deze tekst geeft geen antwoord op de vraag of een kerklid zelf zijn lidmaatschap kan termineren. Wel kunnen wij dit in verband met Zondag 31 van de catechismus brengen. Iemand die de kerk verlaten heeft blijft een broeder, maar hij is een broeder waarvan openlijk verklaard is dat hij niet meer toegelaten wordt tot de sacramenten en dat hij zich zo in zonde volhard heeft dat de kerkeraad geen ambtelijke verantwoordelijkheid voor hem meer kan dragen. Dit is het bedienen van de tweede sleutel van de tucht.

In absolute zin ligt de eindverantwoordelijkheid bij het aannemen en verlaten van Christus' kerk natuurlijk aan Christus zelf. Die gedachte leidt gelijk tot de stelling dat hier op aarde de door Christus ingestelde herders van de kerk deze verantwoordelijkheid in zijn naam zouden dragen. Het gezag dat aan de ouderlingen toegekend wordt in de Schrift is van gewicht. Hebrëeën 13:17 luidt als volgt:

*Gehoorzaamt uw voorgangers en onderwerpt u aan hen, want zij zijn het, die waken over uw zielen, daar zij rekenschap zullen moeten afleggen. Laten zij het met vreugde kunnen doen en niet al zuchtende, want dat zou u geen nut doen.*

Rekenschap voor het doen en laten van de kerkleden zal van de ouderlingen gevraagd worden—ook wanneer een kerklid meent Christus' kerk te willen verlaten. De sleutels van het koninkrijk der hemelen zijn aan Christus' ambtsdragers gegeven voor het binden en ontbinden van zonden (vgl. Matth. 16:19 met Joh. 20:23). Vandaar dat dit binden en ontbinden herhaald wordt na de procedure voor kerkelijke tucht in Mattheüs 18:15-18. De verantwoordelijkheid om een declaratie hierover te maken komt niet aan het gewone kerklid toe, maar aan de ambtsdragers die over zijn ziel gesteld zijn.

Er is bij het verlaten van de kerk een directe parallel met het toelaten tot lidmaatschap. Zoals wij belijden in Zondag 21 van de Heidelbergse Catechismus, vergadert Christus zijn kerk door de eeuwen heen. Hij is degene die het geloof in de harten van mensen geeft middels zijn Heilige Geest. Vanwege dat geloof wil men Christus volgen en zich aansluiten bij zijn kerk. Mensen die tot geloof zijn gekomen worden tot Christus' kerk toegelaten door middel van de doop (waarnaast belijdenis van dat geloof afgelegd wordt) (zie bv. Hand. 2:41). Deze doop wordt door ambtsdragers bediend die de kerk namens Christus regeren. Iemand die zich bij Christus' kerk voegt doet dit geheel vrijwillig en mag nooit gedwongen worden. Dezelfde vrijheid is er aan de kant van de kerk die nooit gedwongen kan worden willekeurig mensen te dopen. De kerkeraad heeft de verantwoordelijkheid om erop toe te zien dat de Christelijke doop bediend wordt op Christelijke wijze. Iemand die de doop onwaardig is zal niet toegelaten mogen worden tot lidmaatschap in Christus' kerk. De eindverantwoordelijkheid ligt bij de kerkeraad.

Iemand die door geloof en de bediening van de doop toegelaten is tot Christus' kerk neemt ook deel aan de beloften van Christus. Hier valt, onder meer, het opnemen van zijn kinderen in Gods verbond en zo tot lidmaatschap in Christus' kerk. Vandaar de kinderdoop. Als kinderen bij volwassenheid deze doop niet willen aanvaarden en zich afzetten tegen Gods kerk zullen zij vermaand en (bij uitblijving van bekering) uiteindelijk afgesneden moeten worden. Zoals het formulier (pp.539-540) dat stelt worden volwassen kinderen die de gemeenschap met Christus en zijn kerk hardnekkig blijven



verloochenen buiten de gemeente van God gesloten. Van hen wordt verklaard dat zij geen deel hebben aan het heil van Christus zolang zij zich niet bekeren.

In het Nieuwe Testament is er één duidelijk voorbeeld van mensen die zich afscheiden van de kerk. In 1 Johannes 2:19 lezen wij ...

*Zij zijn van ons uitgegaan, maar zij waren uit ons niet; want indien zij uit ons geweest waren, zouden zij bij ons gebleven zijn: maar aan hen moest openbaar worden, dat niet allen uit ons zijn.*

Hier moeten wij voorzichtig zijn met gevolgtrekkingen omdat wij niet precies weten hoe kerkelijk opgetreden was tegen deze personen. Johannes geeft in het voorgaande vers aan dat zij “antichristen” waren, dat wil zeggen mensen met een verkeerde visie op de persoon en het werk van Christus. Wat Johannes hier wel doet is een verklaring maken over hun status. “Zij zijn van ons niet” zegt hij.

Samenvattend kunnen wij zien dat de Schrift blijft degenen die buiten de kerk zijn verplaatst beschouwen als “broeders”. Deze “broeders” mogen niet gelijkgesteld worden met mensen die nooit lidmaatschap in Christus’ kerk hebben genoten. Met afgesnedenen wordt anders omgegaan dan met mensen die buiten de kerk zijn. Verder maakt de Schrift duidelijk dat de bepaling van lidmaatschap is een zaak voor degenen die Christus aangesteld heeft tot herders over zijn kudde. Als een schaap afdwaalt, wordt een herder niet automatisch vrijgesteld van zijn plicht om dat schaap te achtervolgen!

## 2.2 Het gebruik van de tucht-procedure in de kerkorde

Hoewel de Gereformeerde kerken de procedure van de kerkelijke tucht in de kerkorde (geënt op Matth. 18) bedoeld hebben voor alle gevallen van kerkverlating (d.w.z. voor zowel mensen die lid willen blijven en mensen die uit eigen wil de kerk verlaten), zijn er mijns inziens voldoende redenen om de inhoud van Rutgers’ stelling te handhaven, nl., dat de in de kerkorde omschreven procedure beter slaat op mensen die uit die kerk gezet moeten worden tegen hun wil. Voor deze gevallen hebben de veiligheidskleppen van controlering door de classis zin. Er moet gewaakt worden dat mensen niet willekeurig tegen hun zin de kerk uitgezet worden.

Er is ook de vraag of het terecht is om een uitgerekte tuchtprocedure aan te spannen tegen een kerklid dat niet langer wenst lid te blijven? Al gunnen wij hem zelf niet het recht noch het gezag om zijn eigen kerkelijke lidmaatschap op te zeggen, is zijn geval toch wel wezenlijk anders dan iemand die volhardt in zonde maar wenst steeds lid te blijven. Ook de Schrift zelf maakt onderscheid in verschillende situaties van tucht. Neem bijvoorbeeld Paulus’ advies in Tit. 3:10-11:

*Een mens, die scheuring maakt, moet gij, na hem een en andermaal terechtgewezen te hebben, afwijzen; gij weet immers, dat zo iemand het spoor geheel bijster is, en dat hij zondigt, terwijl hij zichzelf veroordeelt.*

Om deze reden alleen zou het verkeerd zijn om de procedure van Matth. 18 toe te passen op alle gevallen van kerkelijke tucht. Terecht wordt er in de kerkorde gewezen op het feit dat openbare zonde hier niet mee bedoeld is. Toen de Here Jezus zijn discipelen richtlijnen gaf over het omgaan met zonde binnen hun kring, was Hij niet bezig om een uitgestippelde kerkorde te schrijven. Het uitgangspunt van Matth. 18 is iemand binnen de kring van discipelen die in geheime zonde valt. In de aard der zaak heeft dit niet direct te maken met iemand die ineens openlijk verklaart niet langer tot de kring (c.q. de kerk) te willen behoren. Wij kunnen dus niet stellen dat een andere benadering dan die voorgeschreven in Matt.18 onbijbels behoort te zijn.

Er lijkt veel vóór te zijn dat een kerkeraad zich neerlegt bij de begeerte van iemand niet langer lid te willen zijn van de kerk. Uiteraard moet wel blijken dat zo’n begeerte geen opwelling is maar een doordachte stelling waaraan iemand blijk geeft zich te willen houden. In zo’n geval kan een kerkeraad

overgaan tot een gepaste verklaring over het lidmaatschap van deze broeder of zuster. De aard van de verklaring zal afhankelijk zijn van de omstandigheden rond de onttrekking.

### 2.3 Onderscheid in onttrekkingen

Het ligt voor de hand dat er onderscheid gemaakt moet worden bij onttrekkingen. Principieel gezien kunnen wij minstens drie verschillende situaties bedenken:

#### a) Onttrekking om geen tuchtwaardige reden.

Iemand kan bijvoorbeeld zich onttrekken i.v.m. verhuizing naar een land waar wij geen zusterkerken hebben. De betreffende persoon is echter wel van zins zich daar te voegen bij Christus' kerk. In zo'n geval zouden wij de zegen van onze Here bij deze persoon willen wensen. Wij zeggen nooit dat onze zusterkerken de enige ware kerken van Christus zijn in het buitenland! Iemand zou zich ook kunnen voegen bij de Christelijke Gereformeerde Kerk waar hij gaat wonen, evt. in verband met een huwelijksvoltrekking. De Christelijke Gereformeerde Kerken zijn weliswaar geen zusterkerken, maar wij erkennen ze officieel als ware kerken van de Here Christus.

In deze gevallen zal de kerkeraad in zijn verklaring alleen willen zeggen dat broeder of zuster xxx niet langer lid is van deze kerk. Per geval zou iets toegevoegd kunnen worden over zijn/ haar bestemming.

#### b) Onttrekking waar de reden onduidelijk is.

Er kunnen altijd gevallen zich voordoen die moeilijk te beoordelen zijn. Iemand bijvoorbeeld verhuist ineens zonder berichtgeving en stuurt een brief dat hij zich onttrekt. Als er verder geen contact met hem mogelijk is, mag de kerkeraad niet gaan raden over zijn motivatie. Het zou zelfs kunnen zijn dat de betreffende broeder ontvoerd was en onder dwang zijn brief geschreven had. Dat is misschien niet erg waarschijnlijk, maar mijn punt is dat een kerkeraad zeer voorzichtig te werk moet gaan. Motivaties mogen niemand toegeschreven worden. Vóór dat men een onttrekking tuchtwaardig noemt moet men een redelijke mate van zekerheid hebben. Het onttrekkende lid moet het voordeel van de twijfel behouden.

In een verklaring voor deze gevallen zou de kerkeraad voorzichtig moeten zijn. De verklaring kan in feite niet verder gaan dan de afkondiging dat de betreffende broeder of zuster niet langer lid is van deze kerk. Eventuele uitingen van "verdriet" moeten niet het idee wekken dat de persoon in kwestie noodzakelijkerwijs tuchtwaardig was. Er kan sprake van vermoedens van zonde zijn, maar niet tuchtwaardige zonde.

#### c) Onttrekking om tuchtwaardige redenen.

Verreweg de meeste gevallen in deze categorie zijn mensen die zich onttrekken tijdens een tuchtprocedure. De broeder is al in behandeling door de kerkeraad en van het avondmaal afgehouden. De kerkeraad heeft daarmee al te kennen gegeven aan zo'n broeder dat zonder bekering hij buiten het koninkrijk der hemelen valt. Die boodschap wordt heel duidelijk in het Avondmaalsformulier weergegeven. Omdat de kerkeraad niet alle zonde in een gemeente kan constateren worden de broeders en zusters zelf in het formulier gewaarschuwd om zichzelf af te houden als zij zich volharden in bepaalde zonden. Van afgehoudenen wordt gezegd: "wij verkondigen hun dat zij geen deel aan het rijk van Christus hebben" (kerkboek, p.522). Deze verklaring blijft gelden "zolang zij in hun zonden volharden" (p.523). De uitspraak is voorwaardelijk. Als de tuchtprocedure afgerond wordt zonder onttrekking is de verklaring in het formulier niets anders dan een openbare bevestiging van dit voorwaardelijke oordeel. Het oordeel zelf werd al lang geleden geveld en meegedeeld aan de betrokken persoon toen hij voor het eerst afgehouden werd. Het belang van het publiek verklaren dat deze persoon buiten het rijk van Christus staat is zowel voor hemzelf als voor de gemeente. Voor hemzelf wordt nadrukkelijk onderstreept de noodzaak om tot bekering te komen. De gemeente wordt enerzijds opgeroepen om zo te handelen dat deze

boodschap bij hem overkomt,<sup>43</sup> en anderzijds zelf gewaarschuwd voor de consequenties van het volharden in zonde.

Wat moet er dan gebeuren als iemand onder tucht zich onttrekt? Deze persoon zegt in feite dat hij niet van zins is zich te bekeren maar wil wel doorgaan in de volharding in zonde.<sup>44</sup> Zijn daad van onttrekking is een openbare zonde in dit geval. Het advies van prof. Te Velde in deze gevallen heeft veel ervoor te zeggen. In een afkondiging aan de gemeente kan zijn naam en wens zich te onttrekken duidelijk gemaakt worden terwijl de gemeente zelf opgeroepen wordt hem om zijn zondige weg broederlijk te vermanen. Vanwege zijn openbare wens de kerk te verlaten is de goedkeuring van de classis niet langer nodig om zijn naam bekend te maken. Als over enkele weken geconstateerd wordt dat hij zich in deze wens volhardt, dan zal de kerkeraad met een verklaring moeten komen dat de inspanning van de gemeente deze broeder niet van zijn zondige weg heeft kunnen bekeren en wordt hij verklaard niet langer lid van de kerk te zijn.

Prof. Te Velde redeneert verder dat omdat de zorgvuldige procedure van de kerkorde in zo'n geval niet gevolgd kon worden geen uitspraak gedaan moet worden over zijn status m.b.t. het koninkrijk der hemelen. Hier valt wel het een en ander tegenin te brengen. De status van de zondaar was al aan hem bekend gemaakt toen hij afgehouden werd. Bij tuchtwaardige afhouding wordt al meegedeeld dat hij, tenzij hij zich bekeert, buiten het rijk van Christus staat. Zijn onttrekking kan daar niets aan veranderen. Zo'n zorgvuldige procedure als die omschreven in de kerkorde is er om hem zo ver te brengen dat hij tot bekering komt en weer deel gaat uitmaken van het koninkrijk der hemelen. Als dat op den duur niet geschiedt, dan wordt het feit dat hij buiten het koninkrijk al is openlijk verklaard aan de gemeente. Eigenlijk weet de gemeente deze status van de broeder al bij de bekendmaking van zijn naam in de tweede trap. Zij wordt dan opgeroepen om zich in te spannen voor hem opdat hij tot bekering komt. De feitelijke excommunicatie zegt daarbij dat de ouderlingen en gemeente alles geprobeerd hebben om hem tot bekering te brengen en dat hun verantwoordelijkheid—kerkelijk gezien—nu tot een einde is gekomen. Het oordeel blijft echter voorwaardelijk. De geëxcommuniceerde kan altijd terugkeren bij het betoon van berouw. Maar tot dat moment zal hij niet langer ambtelijk bearbeid worden door de kerk.

Om deze redenen kan er geen bezwaar zijn tegen het bekendmaken van de status van de zondaar t.o.v. het koninkrijk der hemelen bij de uiteindelijke verklaring van de kerkeraad die zijn lidmaatschap in de kerk beëindigt. Integendeel is er alle belang om de ernst van de zaak duidelijk te maken aan zowel de zondaar als de gemeente.

### 3 VOORSTELLEN TER BESLUITVORMING

Naar aanleiding van het voorgaande stel ik voor de volgende besluiten te nemen:

- 1)** De kerkeraad besluit, in overeenstemming met het advies van Prof. Te Velde, dat bij alle gevallen van onttrekking een judiciële verklaring gemaakt wordt ter beëindiging van het lidmaatschap van de betreffende persoon. Hiermee zal de verantwoordelijkheid van de kerkeraad in deze duidelijk onder woorden worden gebracht.
- 2)** De kerkeraad besluit, in overeenstemming met het advies van Prof. Te Velde, in gevallen van onttrekkingen om tuchtwaardige redenen ...
  - a) een afkondiging aan de gemeente te maken enkele weken voorafgaande aan de judiciële verklaring. In deze afkondiging zal de wens van de betreffende persoon zich te

<sup>43</sup> Zie mijn artikel [De Spierkracht der Kerk](#).

<sup>44</sup> Er kunnen natuurlijk altijd bijzondere situaties zich voordoen, bv. iemand onder tucht zich onttrekt i.v.m. een verhuizing naar een land waar er geen zusterkerken zijn. Hij zal dan alleen door de kerkeraad vermaand kunnen worden zich daar bij Christus' kerk te voegen en zich van zijn zonde te bekeren. Hij valt dan in categorie twee.

onttrekken bekend gemaakt worden en de gemeente aangespoord om voor hem te bidden en hem in broederlijke liefde te vermanen.

b) waar dit toepasselijk geacht wordt in de judiciële verklaring te verkondigen dat als er geen bekering plaatsvindt de betreffende persoon buiten het rijk van Christus blijft overeenkomstig het Avondmaalsformulier.

**3)** De kerkeraad besluit, in overeenstemming met synodebesluiten van de Gereformeerde Kerken na hun oprichting, in geen geval een onttrekking te constateren, maar de in de kerkorde aangegeven procedure te volgen.

## BIJLAGE

### VOORBEELDEN VAN TUCHTPROCEDURES UIT DE EERSTE DECENNIA VAN DE 17<sup>E</sup> EEUW

#### **1615 Kerkeraad te Krommenie<sup>45</sup>**

Uit de notulen van 27 sept. 1615 blijkt dat Jan Arisz. en zijn vrouw uiteindelijk afgesneden werden na dat zij al sinds eind 1612 zich bij de doopsgezinden (“mennisten”) gevoegd hadden. In de tussentijd ging de tuchtprocedure met ambtelijke vermaning door.

#### **1618 Kerkeraad te Assendelft<sup>46</sup>**

Uit de notulen van 11 dec. 1618 lezen wij het volgende:

De gemeente werd bekend gemaakt hoe dat Pieter Dircksz. en Geurt Willems, wezende lidmaten onzer gemeente, de kerk Gods verlatende, haar voeten kerende tot de pauselijke blindheden en superstitiën, dikmaal daarover aangesproken en ernstelijk vermaant zijnde tot afstand, evenwel bij haar kwade wegen blijven. Een iegelijk zij bij deze voorstelling zijns ambts vermaant voor dezelfde te bidden en bij alle goede gelegenheid haar ten besten te vermanen of hen God te enige tijd geve, dat zij hem bekerende de waarheid bekenden, en van de baan des duivels ontgaande, van dewelke zij gevangen zijn, ontraakten te zijnen wille.

Uit de notulen van 1 aug. 1620 lezen wij:

De gemeente werd aangedient dat Pieter Dircksz., die voor dezen in doling en misverstand is vervallen geweest, door Gods genade wederom is terecht gebracht. Bidt derhalve de goede gemeente dat ze gedachtig wezende der gemene zwakheden onzer menselijker natuur hem zulk wil ten goede houden en alles in het vier der christelijke liefde begraven.

#### **1620 Provinciale Synode van Zuid Holland bijeen te Gouda<sup>47</sup>**

Deze synode kreeg te maken met een appel van de “vrienden van Bertius” tegen de (naar hun mening) te haastig tuchtprocedure tegen Petrus Bertius uit Leiden door zijn kerkeraad. Bertius (een bekende Arminiaan) was naar Parijs op zakenreis gegaan en daar Rooms geworden. De synode gaf hem drie maanden extra bedenktijd om zich terug te keren naar de Gereformeerde kerk waarna hij (terwijl hij nog in Parijs verbleef) door zijn kerkeraad in Leiden geëxcommuniceerd werd. De Acta lezen als volgt:

<sup>45</sup> A. Th. van Deursen, *Bavianen*, 125-26.

<sup>46</sup> A. Th. van Deursen, *Bavianen*, 406, 413.

<sup>47</sup> J. Reitsma en S. D. van Veen (ed.), *Acta*, 3.420-21 Zie ook F. L. Rutgers, *College Voordrachten*, 86.

Art. 26. Is door de gedeputeerden van de classis van Leiden uit de naam van de vrienden van Petrus Bertius ernstelijk verzocht, niettegenstaande zij wel verstaan, dat hij door zijn zware val en apostasie heeft gemeriteert de uiterste en scherpste censuren der kerk, dat men doch niet alleen noch voor een zekere tijd wilde uitstellen de kerkelijke discipline, maar ook op het allerzachtste (zoveel als het mogelijk is en het recht der kerk zou kunnen lijden) tegen hem handelen, also het de vrienden daarvoor houden, dat hij, van zijn zinnen niet wel machtig zijnde, het meer uit krankzinnigheid als uit een rijp en bedacht oordeel had gedaan. De vergadering alles in de vreze des Heren, dat tot der zaak dienstelijk was, overwogen hebbende, bevindende zijn val zeer zwaar en gruwelijk te wezen, niettemin in consideratie nemende het voorgemelde verzoek, heeft goedgevonden, om Bertius niet te overijlen met een haastige procedure, hem te gunnen tot zijn bedenking de tijd van drie maanden en dat middelertijd door deze synode zal worden geschreven aan de [Gereformeerde] kerk van Parijs, dat dezelfde hem gelieve over deze zijn val te vermanen, verzoekende antwoord van haar wedervaren om (dezelfde bekomen hebbende) naar verloop en expiratie van drie maanden te procederen tot de excommunicatie, ten ware dan zaak hij de kerk behoorlijk naar haar orde voldeed en de formulieren van eenigheid mitsgaders ook de canones van de nationale synode onderschreef.

## LITERATUURLIJST

- Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, ed. F. L. Rutgers (Dordrecht: J.P. van den Tol, 1889, herdruk 1980)
- Acta der Provinciale en Particuliere Synoden gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de Jaren 1572-1620*, ed. J. Reitsma en S. D. van Veen, 8 dln (Groningen: J. B. Wolters, 1892-1899).
- Acta of Handelingen der Nationale Synode te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619* (Houten: Den Hertog, 1987).
- Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Middelburg 1896* (Leiden: D. Donner, 1897).
- Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Utrecht 1905* (Amsterdam: Höveker & Wormser, n.d.).
- Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te 's Gravenhage 1914* (Rotterdam: W. Zwagers, n.d.).
- Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Middelburg 1933* (Kampen: J.H. Kok, 1933).
- Anderson, R. D., [De Spierkracht der Kerk](#).
- Beza, T., *Een godvruchtige en gematigde verhandeling over de ware excommunicatie en het christelijke ouderlingschap*, vertaald door D. van Dijk (Kampen: De Groot Goudriaan, 1975; oorspronkelijke uitgave 1590)
- Bos, F.L., *De Orde der Kerk* ('s-Gravenhage: Guido de Bres, 1950).
- Bouma, H., *Kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Groningen: De Vuurbaak, n.d.).
- Bouwman, H. *De Kerkelijke Tucht naar het Gereformeerde Kerkrecht* (Kampen: De Groot Goudraan, 1988, eerste uitgave 1912).
- Deddens, D., "Het Doleantiekerkrecht en de Afscheidenen" in *Doleantie-Wederkeer: Opstellen over de Doleantie van 1886*, ed. D. Deddens; J. Kamphuis (Haarlem: Vijlbrief, 1986) 57-150.



- Deursen, A. Th. Van, *Bavianen en Slijkgeuzen: Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker: Van Wijnen, 1974).
- Duker, A.C., *Gisbertus Voetius*, 4 dln (Leiden: J.J. Groen en Zoon, 1989, eerste uitgave 1897-1914).
- Handelingen van de Synoden der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland 1872-1892*, 2 dln (Kampen: J.H. Kok, 1988).
- Handelingen en Verslagen van de Algemene Synoden van de Christelijk Afscheidene Gereformeerde Kerk (1836-1869)* (Houten/Utrecht: Den Hertog, 1984).
- Kamphuis, J., *Om de Heiligheid van de Gemeente: De Kerkelijke Tucht* (derde druk; Kampen: Van den Berg, 1986).
- Rutgers, F.L., *Kerkelijke Adviezen* (2 delen; Kampen: J. H. Kok, 1921-1922).
- Rutgers, F.L., *Verklaring van de Kerkenordening van de Nationale Synode van Dordrecht van 1618-1619: College-Voordrachten, bewerkt en uitgegeven door J. de Jong, deel IV* (Rotterdam: Libertas, 1918).
- Spijker, W. van 't, "Acta Synode van Dordrecht 1578" in *De Nationale Synode van Dordrecht 1578*, ed. D. Nauta en J. P. van Dooren (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn en Ton Bolland, 1978) 142-184.
- Velde, M. te, *Advies aan The Reformed Churches of New Zealand*, 14 juni 1997.
- Voetius, G., *Catechisatie over den Heidelbergschen Catechismus*, 2 dln, ed. A. Kuyper (Rotterdam: Gebroeders Hoge, 1891, oorspronkelijke editie 1662).
- Voetius, G., "De Excommunicatione" in *Politica Ecclesiastica* pars III, liber IV, tractatus III (Amsterdam, 1676).
- Walaeus, A., "De Disciplina Ecclesiastica" in *Synopsis Purioris Theologiae*, ed. H. Bavinck (Leiden: D. Donner, 1881, oorspronkelijke uitgave 1625).